

«بازبینی رساله»

«تشخیص نفوس و اماکن دارالخلافة»

دکتر ناصر تکمیل همایون*

درآمد

با استواری پادشاهی قاجاریه و ورود ایران در پهنه سیاستهای بین‌المللی بطور مستقیم، که آغاز تاریخ معاصر ایران است، در بسیاری از ارکان و سازمانهای حکومتی و دیوانی ایران دگرگونیهای پدید آمد. با وقوع جنگهای روسیه با ایران و لشکرکشیهای هرات و پاره‌ای قحطیها و بیماریها و نیاز مبرم به تنظیم مالیاتهای جدید و نیز آشنائی اندیشمندان ایرانی به ریاضیات جدید و احصائیه‌های اروپائی و سودمندیهای آن، اندک‌اندک آگاهی به شمار جمعیت و نفوس پایتخت و ایالات و ولایات بیش از گذشته مورد توجه قرار گرفت. از آن زمان جهانگردان اروپایی که از بخشهای مختلف ایران دیدن کرده‌اند، همچنین جغرافیانویسان ایرانی به این امر عنایت داشته‌اند و مورخان و جمعیت‌شناسان کنونی ایران، با بررسی همان اسناد و مدارک، توانسته‌اند نسبت به جمعیت پاره‌ای از شهرها و مناطق گوناگون کشور، خاصه تهران، اظهار نظر نمایند. نخستین احصائیه از تهران، در دوره ناصرالدین شاه انجام گرفت. در روزگار

پادشاهی وی با آنکه بطور نسبی اطلاعات مفیدی اعم از اجتماعی و اقتصادی از همه جای ایران فراهم شده بود، اما، در سال ۱۲۶۹ قمری در سال سیچقان‌نیل (۵۳-۱۸۵۲م) «حسب الامر قدر قدرت، وارث، گاه جمشید و ثالث ماه و خورشید، شاهنشاه جمجاه ادام الله تعالی ایام دولته و زمان شوکته» لازم به نظر رسید که «صورت عددخانه‌ها و سایر بناهای دارالخلافة باهره تهران حصنت بالامن و الامان» تهیّه شود.

در مورد این احصائیه که به گمان نگارنده مقدمات آن توسط مرحوم میرزا تقی خان امیرکبیر فراهم آمده بود و در دوره صدرات میرزا آقاخان نوری تحقّق یافت، پیشتر به پژوهش و بررسی پرداخته شد.^(۱) اما، با توجه به سرشماری و احصائیه در دیگر مناطق کشور، از سال ۱۲۷۵ قمری در دوره زمامداری میرزا حسین‌خان سپهسالار، که جمعیت تهران نیز فزونی یافته، اندک‌اندک معمول گردید و سرشماریهای ناقصی هم انجام گرفت، و در پی سفر ناصرالدین شاه به فرنگستان و اثرپذیری وی از وضع آماری و علمی آن دیار، دستورالعمل جامعی در مورد این امر حیاتی - اجتماعی (نفوس و منابع مالی و اقتصادی) برای تمام حکام ولایات و ایالات صادر شد و از آنان تقاضا گردید تا شمار جمعیت و اطلاعات دیگر حوزه ابوابجمعی خود را به مرکز ارسال دارند و در این راستا، منابع و مآخذ علمی و پژوهشی ارزنده‌ای پدید آمد که در جای خود باید از آنها تحلیل علمی به عمل آورد.

میرزا عبدالغفار خان نجم‌الملک^(۲) که از ریاضیدانان برجسته ایران در عصر قاجاریّه

۱- تکمیل همایون (ناصر) «نخستین احصائیه اماکن در ایران (تهران)» فصلنامه جمعیت (تهران، سازمان ثبت احوال

کشور، بهار و تابستان ۱۳۷۷) شماره ۲۳ و ۲۴ ص ۵۷-۳۷

۲- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه در مورد این مرد ایران آورده است: «خلف صدق استاد الكل آقا خوند مولی علی محمد معلم ریاضی رضوان الله علیه است. علوم ریاضی ایرانی را خدمت والد ماجد و ریاضیات ارونی و بسیاری از فنون جدید را در مدرسه دارالفنون تحصیل و تکمیل نمود و سالها است که در فنون ریاضیه داخله و خارجه و غیرها، به تدریس و تصنیف می‌گذرانند و آثار قلم آن استاد راد بسیار است... گذشته از فنون فضایل خود بشخصه انسانی است کامل ذاتاً درویش صفت و وارسته و بی‌تعین می‌باشد و به اهل فقر و سیر و سلوک زایدالوصف معتقد است... زادالله

نابیده» المآثر و الآثار (افست چاپ سنگی) ص ۲-۱۹۱

به شمار رفته و برآستی مؤسس علم آمار شناخته شده است در رساله مشهوری که خود با عنوان «تشخیص نفوس دارالخلافة» در سال ۱۲۸۴ قمری (۱۸۶۸م) انتشار داد، به دو بخش اساسی اشاره دارد. بخش اول، جنبه نظری و تعلیمی علم آمار (رساله استاتستیک) است که بیشتر بدان پرداخته شد^(۱) و بخش دوم، جنبه عملی و اجرایی داشته و معطوف به احصائیه ساکنان و اماکن دارالخلافة تهران است که موضوع این مقاله قرار دارد.^(۲)

۱- چگونگی انجام احصائیه

مرحوم نجم الملک در آغاز متن پژوهش خود آورده است:

«چون برحسب امر قضا جریان دارای جهان و داور گیتی ستان، ملک تخت و جاه و خداوند و دیهیم و گاه السلطان العادل و الخاقان البازل، ابوالفتح و النصر و الظفر، ناصرالدین شاهنشاه غازی خلدالله ملکه و سلطانه، مقرر شد که این جان نثار عبدالغفار، جمعیت دارالخلافة ناصری را از روی تحقیق و تدقیق مشخّص کند. جان نثار دید که هرگاه بخواهد خود تنها متصدی چنین خدمت بزرگ شود اقلأ یکسال به طول خواهد

۱- برای آگاهی بیشتر --- تکمیل همایون (ناصر) «آغاز آشنایی ایرانیان با علم جدید آمار فصلنامه جمعیت (تهران -

سازمان ثبت احوال تهران، بهار و تابستان ۱۳۷۶) شماره ۱۹ و ۲۰ ص ۷۴-۵۷

۲- متن اصلی با عنوان «جغرافیا در نفوس اهالی دارالخلافة ناصره» به خط نستعلیق و سیاه و تاریخ کتابت ۱۲۸۶ هجری قمری در کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار تهران (استاد مطهری) با شماره ۲۷۶۳ نگهداری می شود و برای نخستین بار در مجله فرهنگ ایران زمین (شماره ۲۰ به تاریخ ۱۳۵۳ خورشیدی) با تحلیل و شرح ناصر پاکدامن به چاپ رسیده است و بار دوم در مجموعه آمار دارالخلافة تهران در عصر قاجار به کوشش سیروس سعدوندیان و منصور اتحادیه (نظام مانی) (تهران، نشر تاریخ ایران ۱۳۶۸) به حلیه طبع آراسته شده است. نسخه دیگری از همین متن که در کتابخانه مجلس شورای ملی با شماره ۲۱۲۲ نگهداری می شود، در سال ۱۳۲۹ توسط احمد گلچین معانی مجله بیغما (سال ۱۳ ص ۲۱۱-۲۰۹) معرفی گردید و احصائیه نجم الملک در تاریخ ۱۳۰۷-۱۳۱۳ قمری دانسته شد که البته درست به نظر نمی رسد و چند تن از پژوهشگران تاریخ و جمعیت شناسی نیز بدان استناد کردند.

انجامید و آن وقت، علاوه بر آنکه ظاهراً چنین می‌نماید که در انجام خدمت مرجوعه به خود قصوری ورزیده و تکاهل نموده، از طرفی در عرض آن مدت مدید چه بسیار اختلاف در عدد نفوس واقع شود؛ چنانچه، جمعی به اطراف پراکنده می‌شوند و جمعی به سمت دارالخلافة توجّه می‌کنند و جمعی از کتم عدم به عرصه وجود می‌آیند و امثال آن. و از طرفی در مدرسه مبارکه دارالفنون به سمت معلمی کل علوم ریاضی مفتخر می‌باشد و چند طبقه شاگرد دارد که بعضی از آنها نزدیک است فارغ‌التحصیل شوند و در آن مدت از تحصیل و تکمیل باز می‌مانند، بلکه آنچه کسب نموده‌اند بکلی فراموش می‌کنند، پس به اشاره نوآب اشرف والا، اعتضادالسلطنه وزیر علوم، مصلحت چنان دید که این خدمت را به دستگیری جمعی از متعلمین خود انجام دهد. پس از میان آنها هشت نفر شاگرد بزرگ معقول و مودّب و باهوش را اختیار نمود.^(۱) مرحوم عبدالغفار خان، اسامی شاگردان همکار خود و محلّه‌های مورد تحقیق آن را بدین شرح بیان کرده است.^(۲)

ارک و محلّه بازار - سلیمان خان و عباسعلی خان

عودلاجان - محمدحسن میرزا و علی‌خان کوچک (ولد ملک الشعراء)

چاله‌میدان - سلیمان خان و علی‌خان (ولد مرحوم محمد قاسم خان)

سنگلج - میرزا علی‌اکبر و حسینقلی خان

در مورد محلات خارج شهر آورده است: «خانه‌های اطراف را تا حد حصن و خندق جدید دارالخلافة ناصر نیز مابین همان چهار دسته مهندس قسمت نمود و هرکدام را بر سرکار گذارد و خود نیز با آنها در گردش بود آنچه خانه و کاروانسرا و قلعه در جوف این حصار واقع بود، ضبط نمود» نخستین آمارشناس و آمارگر ایران، مشکلات آمارگیری آن روزگار را که با بسیاری از کشورهای دیگر همانندی داشته و با سرشماریهای جدید جامعه ما هنوز هم شباهتهائی دارد، بروشنی تحریر کرده است:

۱- «تشخیص نفوس دارالخلافة»، فرهنگ ایران زمین شماره ۲۰ ص ۳۴۸

۲- همان ص ۳۴۹

«جان نثار مأذون نبود که وارد خانه و عیال مردم شود و اصحاب خانه را سرشماری کند و تحقیق مطب موقوف بود به سؤال و جواب و این حالت نه بخصوص اهل ایران است و در سایر ممالک سابقاً چنین بود و هنوز در بعضی ولایات باقی است. شهریان در وقت تشخیص عدد نفوس بلاد کمان کنند مقصود وضع مالیات است و رعایا، وقت تشخیص عدد نفوس قری، کمان کنند مقصود گرفتن سرباز است. پس بالجمله ناچار درب هر خانه که وارد می‌شد، قریب ربع ساعت معطل شده، صاحبخانه را به سوگند و هزار لسان مطمئن می‌کرد و باز خود مطمئن نشده احتمال می‌داد که خلاف بگویند» نجم‌الملک برای تشخیص درست از نادرست و صواب از خطا، شیوه‌های کار خود را چنین شرح داده است:

«لهدا سؤالات مختلفه از آنها می‌پرسید. اول، از عدد مجموع مردانی که شب در آن خانه متوقف می‌باشند، از آقا و نوکر و صاحبخانه و اجاره‌نشین و غیره، دویم، از عدد زنان بزرگ، سیم، از عدد اطفال شیرخوار تا پنجسال، از ذکور و اناث، چهارم، از عدد جوانان بزرگتر از پنجسال تا پانزده سال از ذکور و اناث، پنجم، از عدد خواجه و غلام سپاه، ششم، از عدد کنیز سیاه، هفتم، از عدد دایه و خدمتکار و گیسوسفید، هشتم، از عدد مجموع اشخاصی که در آن خانه متوقف هستند. عموماً از صغیر و کبیر و سیاه و سفید و ذکور و اناث، آقا و نوکر، صاحبخانه و اجاره‌نشین. و آن وقت، این جوابها را با همدیگر موازنه کرده و اگر خلاف می‌گفتند زود بروز می‌کرد. از اینها موآخذ کرده تصحیح می‌نمود و بعد سؤال می‌کرد از عدد اشخاص ایل جلیل قاجار که در آن خانه منزل دارند و از عدد اشخاص طهرانی و اصفهانی و آذربایجانی و غیره و این اعداد را نیز با همدیگر موازنه می‌کرد و قبل از آنکه از صاحبخانه این مطالب را سؤال کند یا بعد از آن از دهباشی محلّه که فی‌الجمله اطلاعی داشت، سؤال مختصری می‌کرد و با اعداد سابق مطابقه می‌نمود و چون سؤال و جواب مدتی بطول می‌انجامید از اهل خانه ناملايمات می‌دید و کنایات می‌شنید و تحمل می‌کرد و آنوقت از درب آن خانه گذشته به

درب دیگر وارد می‌شود. و به همان دستورالعمل رفتار می‌کرد.^(۱) در مورد آمارگران دیگر که دستیاران نجم‌الملک بوده‌اند، چنین افزوده است:

«و بعد از آنکه متعلمین این دستورالعمل را خوب آموختند، آنها را در مَخَلات پراکنده کرده، هر دسته جداگانه مشغول عمل بودند و خود جان‌نثار همه روزه در مَخَلات می‌گشت و به دو، سه دسته سرکشی و مراقبت می‌کرد و از طلوع آفتاب تا حوالی غروب مشغول بودند» و سرانجام «روز دوازدهم ذی‌قعدة الحرام بکلی فارغ شد و عمل قریب دو ماه بطول انجامید و بقدر وسع و طاقت در انجام خدمت سعی مواظبت نمود و حتی الامکان دقت کرد که به حقیقت مقرون شود»^(۲)

با این همه تلاش و دقت نظر، بی‌آنکه غرور و نخوتی از خود نشان دهد، اظهار داشته است: «با وجود آن به خاکپای مبارک عرض نمی‌کند که احدی را ممکن نیست بیش از این دقت نماید و تشخیص نفی را از این حدّ که به دست آمده به حقیقت نزدیکتر کند بخصوص در اوقاتی که این عمل مقارن شود با حفر خندق و با اخذ تفاوت ترقی قیمت اراضی خارج شهر و با اخذ قیمت زمینهای جوف‌شهر و وصل به حصار قدیم که بتدریج مردم بر آنها عمارت بنا نموده‌اند»^(۳)

۲- محتوای احصائیه [=چگونگی پرسشنامه]

نجم‌الملک با کارگیری روش خود که نفوس و امکانه تهران را برحسب مَخَلات در ابعاد گوناگون اجتماعی در برگرفته محتوای بیش و کم جالبی در حدّ و رسم علمی آن روزگار بشرح زیر تهیه کرده است^(۴)

«اول - عدد اشخاص صاحبخانه از صغیر و کبیر

دویم - عدد اشخاص اجاره‌نشین از صغیر و کبیر

سیم - عدد مردان از سیاه و سفید

۱- همان ص ۳۵۰-۳۵۱

۲- همان ص ۳۵۱

۳- همان ص ۳۵۲-۳۵۳

۴- همان جا

چهارم - عدد زنان بزرگ از سیاه و سفید

پنجم - عدد اطفال شیرخوار تا پنجساله از ذکور و اناث

ششم - عدد جوانانی که از پنج سال بزرگتر باشند تا پانزده سال از ذکور و اناث

هفتم - عدد خواجه و غلام سیاه

هشتم - عدد کنیز

نهم - عدد دایه و خدمتکار و کیس سفید یعنی زنانی که از فقر و پریشانی برای این خدمات در خانه‌های مردم می‌مانند.

دهم - عدد نوکرهای مردم یعنی اشخاصی معطله که از علوم و حرف و صنایع بی‌بهره مانده‌اند و محض عجز و قصور خود نوکری اختیار نموده‌اند و متدرجاً تعدادشان در تزايد می‌باشد

یازدهم - عدد بیوت

دوازدهم - عدد قاجار از صغیر و کبیر

سیزدهم - عدد اشخاصی که طهرانی‌الاصل می‌باشند یا در طهران متولد شده‌اند از صغیر و کبیر و ذکور و اناث

چهاردهم - عدد اشخاص اصفهانی

پانزدهم - عدد اشخاص آذربایجانی

شانزدهم - عدد طلابی که در مدرسه‌ها متوقف می‌باشند

هفدهم - عدد اشخاصی که در فصل تابستان حکماً به بیلاق می‌روند

هیجدهم - عدد ناقص‌الاعضا مثل کور و عاجز و مفلوج

نوزدهم - عدد زردشتیان

بیستم - عدد فرنگی‌هایی که در طهران متوقف می‌باشند

بیست و یکم - عدد آرامنه

بیست و دوم - عدد یهودیان و عدد بیوت آنها

بیست و سیم - عدد دکانهای خیابازی

بیست و چهارم - عدد مساجد

بیست و پنجم - عدد مدارس

بیست و ششم - عدد تکایا

بیست و هفتم - عدد حمامهای عام

بیست و هشتم - عدد کاروانسراهای تجارتی و غیرتجارتی

بیست و نهم - عدد یخچالها

سی ام - عدد دستگاههای کوره‌پزی

سی و یکم - عدد اصطبلهای خاص

نجم‌الملک در استنتاج خود آورده است:

«جانثار جمعیت دارالخلافه را جز سپاه صد و چهل هفت هزار و دویست و پنجاه و شش (۱۴۷۲۵۶) نفر یافت و عدد بیوت را نه هزار و پانصد و هشتاد (۹۵۸۰) باب. و بر فرض آنکه در عدد اول تقریب و اختلافی واقع شده باشد، یقیناً در عدد ثانی هیچ اختلاف واقع نشده، زیرا که هیچ خانه از قلم نیفتاده و همه را باب به باب شمرده و چون عدد اول را بر ثانی قسمت کنیم، خارج قسمت شانزده می‌شود یعنی که بطور متوسط جمعیت هر خانه از صغیر و کبیر شانزده نفر است.»

وی در توضیح این امر افزوده است:

«این عدد اگر چه به نظر قلیل می‌نماید و لیکن جان‌نثار متعهد می‌شود که اگر شخص بتواند وارد خانه و عیال مردم شود و جمیع را برای‌العین سرشمار نماید، محال است که جمعیت متوسطه را به هفده و هیجده برساند. یعنی که تمام جمعیت دارالخلافه را به صد و شصت هزار، زیرا که بعد از تحقیق و رسیدگی معلوم شده که قریب ثلث خانه‌های دارالخلافه جمعیت‌اش از شش و هفت نفر بیشتر نیست. چرا که بسیاری از مردم مثل تجّار و ارباب قلم‌خانه‌های وسیع دارند و جمعیتشان اغلب یک مرد است و یک زن و یک عدد طفل و یک کنیز یا خدمتکار و یک نفر نوکر یا خانه‌شاگرد و هیچ اجاره‌نشینی را به

خانه خود راه نمی‌دهند» نجم‌الملک در مورد یهودیان و خانه‌های آنان آورده است: «معروف است که در خانه یهودیان جمعیت از همه جا بیشتر است و نکته‌اش ظاهر است. با وجود آن، خود جان‌نثار عدد کل نفوس آنها را از صغیر و کبیر هزار و پانصد و هفتاد و هشت (۱۵۷۸) نفر یافت بعد از آنکه در جمیع خانه‌های آنها وارد شده اطاق به اطاق همه را سرشمار نمود و عدد بیوت آنها را صد و شصت (۱۶۰) باب یافت و حال چون عدد اول را بر ثانی قسمت کنیم، خارج قسمت اندک از ده کمتر می‌شود، یعنی که بطور متوسط در هر خانه یهود ده نفر جمعیت است» وی در پایان به یک کمبود علمی نیز اشاره کرده است:

«در تشخیص عدد نفوس بسیار مفید است که سن مردم و حرفه و پیشه آنها را نیز معلوم کند ولیکن در نوبت اول کمال صعوبت داشت»^(۱)

۳- یافته‌های احصائیه

نجم‌الملک پس از بیان مقدماتی که بدانها اشاره شد، زیر عنوان «خلاصه تعداد نفوس» بقول خودش شروع کرده است به ذکر این تعداد^(۲) اما کلیه رقمها، در کل یا در هر یک از محله‌های دارالخلافه جداگانه بصورت «عدد» نیامده و پس از آن، در پایان افزوده است «حال این تفضیل را به ارقام هندسه و سیاق می‌نویسیم تا واضحتر شود»^(۳) صورت احصائیه او در بندهای زیر از این قرار است:

۱- عدد کل نفوس داخل و خارج شهر به انضمام سپاه حاضر رکاب

تفصیل عدد کل قشون که در دارالخلافه متوقف می‌باشند	۱۴۷۲۵۶	رعیت
	۸۴۸۰	قشون
سرباز	۱۵۵۷۳۶	کل نفوس شهر
غلام پیشخدمت و غلام	عدد نفوس محلات	
توپچی	۳۰۱۴	ارگ مبارک
سواره نصرت	۳۶۴۹۵	عودلاجان
سواره نظام	۳۴۵۴۷	چالمیدان
زنبور کچی	۲۹۶۷۳	سنگلج
موزکانچی	۲۶۶۷۴	محله بازار
غلام مخصوص	۱۶۸۵۳	محلات خارج شهر
کل قشون	۱۴۷۲۵۶	کل نفوس رعیت
۵۵۰۸		
۱۱۴۸		
۷۰۰		
۴۷۰		
۳۰۰		
۱۵۰		
۱۳۳		
۱۲۱		
۸۴۸۰		

۲- کل نفوس غیر سپاه

۲۰۰۸	قاجار	۴۲۴۶۸	آقایان و کسبه	۵۳۹۷۲	مردان بزرگ	۱۰۱۸۹۳	صاحبخانه
۳۹۲۴۵	طهرانی	۷۵۶	غلام سپاه	۵۲۳۹۰	زنان بزرگ	۴۵۳۶۳	اجاره نشین
۹۹۵۵	اصفهانی	۱۰۵۶۸	نوکر	۵	اطفال شیرخوار الی ۵		
۸۲۰۱	آذربایجانی	۴۶۰۶۳	زنان محترمه	۲۱۶۲۵	سال		
۸۷۸۴۷	متفرقه	۲۵۲۵	کتیز سپاه		جوانان بزرگتر از ۵ سال		
		۳۸۰۲	خدمتکار	۱۹۲۶۹	الی ۱۵ سال		
		۴۰۸۶۴	جوان و طفل				
کل نفوس	۱۴۷۲۵۶	کل نفوس	۱۴۷۲۵۶	کل نفوس	۱۴۷۲۵۶	کل نفوس	۱۴۷۲۵۶

۳- تعداد بعضی از گروه ساکن دارالخلافت ۴- احصائیه اماکن

تعداد بعضی از گروه ساکن دارالخلافت	عدد بیوت دارالخلافت	تعداد ابواب مساجد و مدارس و غیره
طلاب ۱۴۶۲	ارگ ۱۹۵	مساجد ۴۷
متحرک ۸۰۰۰	عود لاجان	مدارس ۳۵
عاجز ۱۱۵	چالمیدان	تکایا ۳۴
زردشتیان ۱۱۱	سنگلج	خبازی ۱۷۰
فرنکی ۱۳۰	محلہ بازار	حمامهای عام ۱۹۰
مسیحی ۱۰۰۶	محلات خارج شهر ۱۰۲۴	کاروانسرا ۱۳۰
یهود ۱۵۷۸		یخچال ۲۰
		کوره پزی ۷۰
		اصطبل ۲۷۷
		بیوت یهود ۱۶۰
	کل بیوت ۹۵۸۱	

۵- مخلات دارالخلافه

الف- ارگ مبارک سلطانی	ب- محله عودلاجان	ج- محله چالمیدان
صاحبخانه ۲۱۹۰	صاحبخانه ۲۹۱۵۲	صاحبخانه ۱۷۹۲۵
اجاره نشین ۸۲۴	اجاره نشین ۸۳۴۳	اجاره نشین ۱۶۶۲۲
کل نفوس ۳۰۱۴	کل نفوس ۳۶۴۹۵	کل نفوس ۳۴۵۴۷
مردان بزرگ ۱۳۴۳	مردان بزرگ ۱۳۰۱۲	مردان بزرگ ۱۱۷۴۰
زنان بزرگ ۸۹۰	زنان بزرگ ۱۳۱۰۹	زنان بزرگ ۱۱۷۶۶
اطفال شیرخوار الی ۵ سال ۴۲۰	اطفال شیرخوار الی ۵ سال ۵۲۱۴	اطفال شیرخوار الی ۵ سال ۵۸۷۱
جوانان بزرگتر از ۵ سال الی ۱۵ سال ۳۷۱	جوانان بزرگتر از ۵ سال الی ۱۵ سال ۵۱۶۰	جوانان بزرگتر از ۵ سال الی ۱۵ سال ۵۱۷۰
کل نفوس ۳۰۱۴	کل نفوس ۳۶۴۹۵	کل نفوس ۳۴۵۴۷
آقایان و کسبه ۷۴۴	آقایان و کسبه ۹۵۴۹	آقایان و کسبه ۱۰۸۶۱
غلام سیاه ۱۳	غلام سیاه ۲۷۱	غلام سیاه ۸۸
نوکر ۵۷۶	نوکر ۳۱۹۲	نوکر ۷۹۱
زنان محترمه ۶۷۶	زنان محترمه ۱۰۵۳۸	زنان محترمه ۱۱۱۸۶
کنیز سیاه ۹۹	کنیز سیاه ۱۰۴۱	کنیز سیاه ۲۸۲
خدمتکار ۱۱۵	خدمتکار ۱۵۳۰	خدمتکار ۲۹۸
طفل و جوان ۷۶۱	طفل و جوان ۱۰۳۷۴	طفل و جوان ۱۱۰۴۱
کل نفوس ۳۰۱۴	کل نفوس ۳۶۴۹۵	کل نفوس ۳۴۵۴۷
قاجار ۷۰	قاجار ۱۲۶۸	قاجار ۳۵۸
طهرانی ۱۱۸۲	طهرانی ۱۱۴۹۸	طهرانی ۹۹۷۵
اصفهانی ۷۶	اصفهانی ۱۹۸۹	اصفهانی ۳۱۰۳
آذربایجانی ۱۱۴	آذربایجانی ۱۹۶۰	آذربایجانی ۹۷۳
متفرقه ۱۴۹۲	متفرقه ۱۹۷۸۰	متفرقه ۲۰۱۳۷
کل نفوس ۳۰۱۴	کل نفوس ۳۶۴۹۵	کل نفوس ۳۴۵۴۷

و- محلات خارج شهر		ه- محله بازار		د- محله سنگلج	
۱۱۲۳۳	صاحبخانه	۱۸۶۸۴	صاحبخانه	۲۲۷۰۷	صاحبخانه
۵۶۲۰	اجاره‌نشین	۷۹۸۸	اجاره‌نشین	۶۹۶۶	اجاره‌نشین
۱۶۸۵۳	کل نفوس	۲۶۶۷۴	کل نفوس	۲۹۶۷۳	کل نفوس
۷۳۳۵	مردان بزرگ	۹۵۵۰	مردان بزرگ	۱۱۰۰۲	مردان بزرگ
۵۶۰۷	زنان بزرگ	۱۰۰۴۵	زنان بزرگ	۱۰۹۷۳	زنان بزرگ
۵	اطفال شیرخوار الی ۵ سال	۳۸۵۱	اطفال شیرخوار الی ۵ سال	۴۱۶۹	اطفال شیرخوار الی ۵ سال
۲۱۰۰	جوانان بزرگتر از ۵ سال	۳۲۲۸	جوانان بزرگتر از ۵ سال	۳۵۲۶	جوانان بزرگتر از ۵ سال
۱۸۱۱	الی ۱۵ سال	۲۶۶۷۴	الی ۱۵ سال	۲۹۶۷۳	الی ۱۵ سال
۱۶۸۵۳	کل نفوس	۲۶۶۷۴	کل نفوس	۲۹۶۷۳	کل نفوس
۶۱۸۶	آقایان و کسبه	۷۱۸۴	آقایان و کسبه	۸۱۲۰	آقایان و کسبه
۶۲	غلام سیاه	۱۸۵	غلام سیاه	۱۴۷	غلام سیاه
۱۰۸۷	نوکر	۲۱۹۱	نوکر	۲۷۳۵	نوکر
۵۱۳۸	زنان محترمه	۸۹۲۴	زنان محترمه	۹۶۰۱	زنان محترمه
۱۸۱	کنیز سیاه	۴۳۵	کنیز سیاه	۴۸۷	کنیز سیاه
۲۸۸	خدمتکار	۶۸۶	خدمتکار	۸۸۵	خدمتکار
۳۹۱۱	طفل و جوان	۷۰۷۹	طفل و جوان	۷۶۹۸	طفل و جوان
۱۶۸۵۳	کل نفوس	۲۶۶۷۴	کل نفوس	۲۹۶۸۳	کل نفوس
۱۱۷	قاجار	۹۱	قاجار	۱۰۴	قاجار
۲۶۹۴	طهرانی	۱۰۰۱۲	طهرانی	۱۸۸۴	طهرانی
۱۲۰۸	اصفهانی	۲۳۷۲	اصفهانی	۱۲۰۵	اصفهانی
۱۵۴۶	آذربایجانی	۱۱۸۵	آذربایجانی	۲۰۴۲	آذربایجانی
۱۱۸۸۲	متفرقه	۱۲۷۱۲	متفرقه	۲۲۴۳۷	متفرقه
۱۶۸۵۳	کل نفوس	۲۶۶۷۴	کل نفوس	۲۹۶۷۳	کل نفوس

۶- اطلاعات آماری در باره کل جمعیت تهران
الف - توزیع جمعیت برحسب مقام اجتماعی و مخلات شهر

مقام اجتماعی	ارگ	عودلاجان	چالمیدان	سنگلج	بازار	خارج شهر	کل
آقایان و کسبه	۷۴۴	۹۵۴۹	۱۰۸۶۱	۸۱۲۰	۷۱۸۴	۶۱۸۶	۴۲۶۴۴
غلام سیاه	۱۳	۲۷۱	۸۸	۱۴۷	۱۷۵	۶۲	۷۵۶
نوکر	۵۷۶	۳۱۹۲	۷۹۱	۲۷۳۵	۲۱۹۱	۱۰۸۷	۱۰۵۷۲
زنان محترمه	۶۷۶	۱۰۵۲۸	۱۱۱۸۶	۹۶۰۱	۸۹۲۴	۵۱۳۸	۴۶۰۶۳
کنیز سیاه	۹۹	۱۵۳۰	۲۸۲	۴۸۷	۴۳۵	۱۸۱	۳۰۱۴
خدمتکار	۱۱۵	۱۰۴۱	۲۹۸	۸۸۵	۶۸۶	۲۸۸	۳۳۱۳
طفل و جوان	۷۹۱	۱۰۳۷۴	۱۱۰۴۱	۷۶۹۸	۷۰۷۹	۳۹۱۱	۴۰۸۹۴
کل	۳۰۱۴	۳۶۴۹۵	۳۴۵۴۷	۲۹۶۷۳	۲۶۶۷۴	۱۶۸۵۳	۱۴۷۲۵۶

ب - توزیع اجاره نشینی در مخلات شهر

	ارگ	عودلاجان	چالمیدان	سنگلج	بازار	خارج شهر	کل
صاحبخانه	۲۱۹۰	۲۹۱۵۲	۱۷۹۲۵	۲۲۷۰۷	۱۸۶۸۶	۱۱۲۳۳	۱۰۱۸۹۳
اجاره نشین	۸۲۴	۷۳۴۳	۱۶۶۲۲	۶۹۶۶	۷۹۸۸	۵۶۲۰	۴۵۳۶۳
کل	۳۰۱۴	۳۶۴۹۵	۳۴۵۴۷	۲۹۶۷۳	۲۶۶۷۴	۱۶۸۵۳	۱۴۷۲۵۶

ج - توزیع سنّی و جنسی جمعیت

سن و جنس	ارگ	عودلاجان	چالمیدان	سنگلج	بازار	خارج شهر	کل
مردان بزرگ	۱۳۳۳	۱۳۰۱۲	۱۱۷۴۰	۱۱۰۰۲	۹۵۵۰	۷۳۳۵	۵۳۹۷۲
زنان بزرگ	۸۹۰	۱۳۱۰۹	۱۱۷۶۶	۱۰۹۷۳	۱۰۰۴۰	۵۶۰۷	۵۲۳۹۰
جوانان بیش از ۵ سال الی ۱۵ سال	۴۲۰	۵۱۶۰	۵۱۷۰	۳۵۲۹	۳۲۲۸	۱۸۱۱	۱۹۲۶۹
سال اطفالان شیرخوار الی ۵ سال	۳۷۱	۵۲۱۴	۵۸۷۱	۴۱۶۹	۳۸۵۱	۲۱۰۰	۲۱۶۲۵
کل	۳۰۱۴	۳۶۴۹۵	۳۴۵۴۷	۲۹۶۷۳	۲۶۶۷۴	۱۶۸۵۳	۱۴۷۲۵۶

د - توزیع جمعیت برحسب محل ولادت

کل	خارج شهر	بازار	سنکج	چالمیدان	عودلاجان	ارگ	
۲۰۰۸	۱۱۷	۹۱	۱۰۴	۳۵۸	۱۲۶۸	۷۰	قاجار
۳۹۲۴۵	۹۲۴۵	۲۶۹۴	۱۰۰۱۲	۱۸۸۴	۱۱۴۹۸	۱۱۸۲	طهرانی
۹۹۵۵	۱۲۰۸	۲۳۷۴	۱۲۰۵	۳۱۰۳	۱۹۸۹	۷۶	اصفهانی
۸۲۰۹	۱۵۴۶	۱۴۸۵	۲۰۴۳	۹۷۳	۱۹۶۰	۱۹۴	آذربایجانی
۸۷۸۴۷	۱۱۲۸۸	۱۲۷۱۲	۲۲۴۳۷	۲۰۱۳۸	۱۹۷۸۰	۱۴۹۲	متفرقه
۱۳۷۲۵۶	۱۶۸۵۳	۲۶۶۷۳	۲۹۶۷۳	۳۲۵۴۷	۳۶۴۹۵	۳۰۱۴	کل

حاصل سخن

میرزا عبدالغفارخان نجم‌الملک با انجام احصائیه خود که تا آن روزگار همانند نداشت، طریق پژوهشهای آماری و توجه به مصادیق غیرذهنی، (انسانی و اجتماعی - مکانی و مادی) را به جویندگان این نوع دانشها و اصلاحگران جامعه نشان داد و راه بررسیهای دقیقتر و علمیتز آینده را همواره ساخت. این احصائیه روشنگر وضع دوره ناصری می‌تواند باشد، اما نه بدان‌سان که بتواند به همه پرسشهای پژوهشگران روزگار ما پاسخ دهد. حتی گاه در نقل اعداد اشتباهاتی به چشم می‌خورد (۱۱۵) ونجم‌الملک خود در رساله نفوس به پاره‌ای از کمبود و نقصانهای آماری اشاره کرده است.

بر روی هم فزون بر داده‌های توصیفی برداشتهای زیر از احصائیه یاد شده حاصل می‌شود.

- تهرانیهای اصیل بیشتر در محله عودلاجان و بازار و محله بازار (هسته روستای قدیمی طهران) سکونت داشته‌اند (عودلاجان ۲۲۵۸ خانه، ۳۶۴۹۸ تن جمعیت، ۱۱۴۹۵ تن طهرانی) و پس آن چالمیدان و سنکج قرار داشته‌اند و محله ارک جایگاه نهاد حکومتی گروهی از اعیان و اشراف سلطنتی و قاجاری و وابستگان نظام بوده است.

- در محلات مختلف تهران، تمام قشرها و گروههای اجتماعی زندگی می‌کردند و تمایز

اجتماعی بارز مشهود نیست.

- افراد قومیت‌های گوناگون (آذربایجانی، اصفهانی و...) در تمام محلات شهر حتی منطقه‌های تهرانیان اصیل سکونت داشته‌اند.

- جمعیت‌های غیرمسلمان در درون شهر و در محله‌های خاص خود (به دلیل نزدیک بودن به معابد و انجام فرایض مذهبی و خرید و فروش امتعه خاص و شرایط امنیتی) سکونت یافته‌اند. عدد بیوت یهودیان بطور دقیق آمده است و اگر به عدد بیوت مسیحیان و زردشتیان نیز اشاره می‌شد سودمندی بیشتری فراهم می‌آمد.

- سکونتگاه تهرانیان با مشاغلشان ارتباط داشته است. در محله بازار بیشتر کسبه و تجار سکونت داشتند و چالمیدان که آب و هوای خوبی هم نداشت بیشتر متعلق به سربازان و غلامان و افراد خشن و تندخو بود.^(۱)

- در حدود ۳۰٪ مردم تهران مستأجر بودند و بیشترین آنها در چالمیدان سکونت داشته‌اند.

- اگر از کل جمعیت ساکن در تهران عدد زنان و اطفال و نوجوانان و نیز افراد ایل قاجار و شاهزادگان و دیوانیان و وابستگان به نظام، بیرون آید عدد مردان معمولی در حدی قرار می‌گیرند که قشون ۸۴۸۰ نفری در پایتخت معنای سیاسی خاصی پیدا می‌کند.

به گمان نگارنده احصائیه عبدالغفار نجم‌الملک با ویژگی‌های برشمرده راهگشای بررسی‌های جدید اجتماعی و دموگرافیک در ایران دوره قاجاریه به شمار آمده و بسیاری از پژوهشگران را در مسیر علمی جدید و تکامل بخشیدن به علم احصائیه رهنمود داده است.

۱- اتحادیه (منصوره) - «رشد و توسعه شهر تهران در دوره ناصری (۱۲۶۹-۱۳۲۰ ق)» - مجله تحقیقات اسلامی